

MƏTNŞÜNASLIQ

*N.Səmədova. Nizami Gəncəvi haqqında məqalələrin əlyazma və nəşr nüsxələri
// Əlyazmalar yanmır. 2021, №2(13), s.79-83.*

UOT: 801.73

Nailə Səmədova
filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Bakı ş., İstiqlaliyyət küç. 26
e-mail: nailesamadova@yahoo.com

M.S.ORDUBADININ NİZAMİ GƏNCƏVİ HAQQINDA MƏQALƏLƏRİNİN ƏLYAZMA VƏ NƏŞR NÜSXƏLƏRİ

Xülasə

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Məmməd Səid Ordubadinin Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutundakı şəxsi arxivində zəngin ədəbi və bədii irsi mühafizə olunur. Ədibin dahi şair Nizami Gəncəvi haqqında məqalələri arxivin dəyərli nümunələrindəndir.

“Nizaminin dövrü və həyatı” adlı məqalə ilk dəfə 1940-cı ildə, “XII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı və onun Şərq klassik ədəbiyyatına təsiri” məqaləsi isə ilk dəfə 1943-cü ildə nəşr olunmuşdur. Sözügedən məqalələrin əlyazma nüsxələri Ordubadinin şəxsi arxivində mühafizə olunur. Nəzərdən keçirilən məqalələrin əlyazma və nəşr variantları arasında nüsxə fərqləri vardır.

Təqdim etdiyimiz məqalədə bu əsərlərin əlyazma və nəşr nüsxələri haqqında məlumat verilmiş, nüsxə fərqləri nəzərə çatdırılmışdır.

Açar sözlər: *Nizami, Ordubadi, məqalə, əlyazma, arxiv*

Giriş

Tarixi romanlar müəllifi Məmməd Səid Ordubadi ədəbiyyatımıza, tariximizə dair dəyərli araşdırmaların müəllifidir. Onun AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan şəxsi arxivində romanlarının, pyeslərinin, hekayələrinin, tərcümeyihal və xatirələrinin əlyazmaları ilə bərabər məqalələrinin də avtoqraf nüsxələri mühafizə olunur. Yazıçının məqalələrinin bir hissəsi dahi şairimiz Nizami Gəncəvi haqqındadır.

“Nizaminin dövrü və həyatı” adlanan məqalənin bir neçə nüsxəsi vardır. Mükəmməl nüsxə 109 vərəqdən ibarətdir, ərəb əlifbası ilə yazılmış avtoqrafdır [1]. Digər üç nüsxə 6, 10,

9 (I variant) + 3 (II variant) vərəqdən ibarətdir [2]. Bu nüsxələrin mühafizə olunduğu qovluqda 4 pərakəndə vərəq də saxlanılır. Əlyazma üzərindəki əsaslı düzəlişlər: sözlərin, cümlələrin, bəzən də tam bir abzasın ixtisar edilməsi, yeni cümlələrin əlavə edilməsi əsərin ilkin variantı olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. "Nizaminin dövrü və həyatı" adlı məqalənin mükəmməl nüsxəsinin əlyazması üzərində də müəllif tərəfindən düzəlişlər edilmişdir.

"Nizaminin dövrü və həyatı" adlı məqalə ilk dəfə 1940-cı ildə Nizami almanaxında [3] dərc olunmuşdur. Məqalənin avtoqraf və nəşr variantlarını nəzərdən keçirdiyimiz zaman nüsxə fərqlərinin olduğu görünür. Məsələn, əlyazmada "kərə, para, çocuqluq, tişarı, altun, danışmənd, riyaziyyatçı, məhbəs, təfsilli, fikir" kimi sözlər nəşrdə müvafiq olaraq "dəfə, pul, uşaqıq, çöl, qızıl, bilici, matematik, həbsxana, müfəssəl, mühakimə" kimi verilmişdir.

Əlyazmada bəzi cümlələr mənacə yaxın olsa da, nəşr variantında dəyişdirilmişdir. Məsələn, əlyazmada "saraylarda yazılan əsərlər sarayların uca hasarlarını yarıb çıxma bilmədiyi zaman xalq üçün yazılan əsərlər geniş xalqın içərisinə girdi və öz müəllifinə müvəffəqiyyət qazandı" cümləsi nəşrdə "saraylarda yazılan əsərlər sarayların uca hasarlarını aşma bilmədiyi zaman böyük Nizami tərəfindən yazılan əsərlər geniş xalqın içərisinə girir və özünə geniş hörmət qazanırdı" kimi və ya "Şirvan şahlarının şairlərə qoyduğu qiymət və şeir sənətinin inkişafına verdiyi geniş əhəmiyyət bugünkü nöqtəyi-nəzərdən mənfə bir nəticə vermişdir ki, bu da şairlərin milli dildə yazmasına imkan verilməməsindən ibarətdir" cümləsi nəşrdə "Şirvan şahlarının şairlərə qoyduğu qiymətin və şeir sənətinin inkişafına verdiyi geniş əhəmiyyətin mənfə təsiri olmuşdur ki, bir çox şairlər milli dildə yazmağa imkan tapmamışlar" şəklində verilmişdir və s.

Mənacə yaxın olan sözlər əlyazma və nəşr nüsxələrində müxtəlif şəkildə yazılmışdır. Məsələn, əlyazmada "əmrü üzərinə, əcnəbi, möhkəm, hesab olunur, davam etmədi, təsvir etmiş, lakin, çəkə bilmirdi, sel tutmuşdur" kimi sözlər nəşrdə "əmrü ilə, qonşu dövlətlər, qüvvətli, sayılır, sürmədi, göstərmiş, ancaq, dözə bilmirdi, sel bürümüşdür" şəklində verilmişdir.

Əlyazmada olan bir çox sözlər, söz birləşmələri, cümlələr, hətta bütöv abzaslar nəşr variantında ixtisar edilmişdir. Məsələn, "Qadsiyə çölündəki meydan müharibəsi" birləşməsində "meydan" sözü, "bu möhtəşəm şəhər qırmızı kərpicdən və gəcdən qayırılmış böyük binalar ilə məşhurdur" cümləsində "böyük binalar ilə məşhurdur" sözləri, "ərəb nüfuzu təsirindən" birləşməsində "nüfuzu" sözü, "heç şübhə yoxdur ki, bu dəhşət nəticəsində başlanan ümumi mühacirət böyük Nizaminin bu gün üçün qiymətli bir irs kimi buraxa biləcək əsərlərini də məhv etmişdi" cümləsindəki "heç şübhə yoxdur ki", "bu gün üçün", "bir irs kimi buraxa biləcək" birləşmələri, "ərəblərin möhkəm bir qanun olaraq verdikləri ərş qanunu da ölkəni idarə edən feodalların öz bildiyi kimi təbir olunurdu" cümləsindəki "möhkəm bir qanun olaraq verdikləri" birləşməsi, "Məhsəti xanım ömrünün sonuna qədər ruhanilərin ona qarşı təşkil etdikləri fitnə və fəsadın əlindən yaxasını qurtara bilməmişdir" cümləsində "ona qarşı təşkil etdikləri" birləşməsi ixtisar edilmişdir.

Nəşrdə eyni zamanda Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani haqqında bəzi məlumatlar, bir çox sözlərin sətiraltı izahı, eləcə də Məhsəti xanımın bir rübaisi verilməmişdir.

Əlyazmada olan "müqtədir", "böyük", "böyük şair", "müdhış", eyni zamanda, "xüsusən", "heç şübhə yoxdur ki", "odur ki", "nəhayət", "daha açığı", "buna baxmayaraq", "tamamilə" kimi sözlər nəşr variantında ixtisar edilmişdir.

Əlyazmada olan bəzi sözlər nəşrdə başqası ilə əvəz edilmişdir. Məsələn, "düşüncə, dərin, mübahisə, dəyişdirdi, türk qəbilələri, qəti, nə kimi, təklif, qərar verdi" kimi sözlər

nəşrdə müvafiq olaraq “təsir, müvəqqəti, müzakirə, ağırlaşdırdı, şairlər, böyük, mənfi, istək, çalışdı” kimi verilmişdir.

Nəşrdə bir çox sözlərin yazılışı səhv getmişdir: “səfid” sözü “sufid”, “rövzətüs-səfa” – “rozətülsəfa”, “Mustovfi” – “Məstufi”, “Mövləvi” – “Mevləvi”, “Nüsrətəddin” – “Nüsrətüddin”, “Toğrul” – “Tuğrul” kimi verilmişdir və s.

Bununla belə, əlyazmada olan bəzi uyğunsuz cümlələr və sözlər nəşr variantında düzgün verilmişdir. Məsələn, əlyazmada “... Nizaminin dövrü və həyatı mövzusunda yazılacaq bu əsərdə Azərbaycanda ərəb istilası, din, məzhəb, təriqət ixtilafı, islam dininə qarşı xalq üsyanları, Nizami dövründə Azərbaycanda hökumət quruluşu, ölkənin siyasi-iqtisadi vəziyyəti, Nizami dövründə şeir, sənət və nəhayət böyük şairin şəxsi həyatı kimi məsələləri ayrı-ayrı aydınlaşdırmaq və bununla da şairin nə kimi bir şərait altında doğulub yaşamasını aydın etməlidir” cümləsi nəşrdə “Nizaminin dövrü və həyatı mövzusunda bu əsərdə Azərbaycanda ərəb istilası, din, məzhəb, təriqət ixtilafı, islam dininə qarşı xalq üsyanları, Nizami dövründə Azərbaycanda hökumət quruluşu, ölkənin siyasi-iqtisadi vəziyyəti, şeir, sənət və nəhayət böyük şairin şəxsi həyatı aydınlaşdırılacaq, bununla da şairin nə kimi bir şəraitdə doğulub yaşaması müəyyən ediləcəkdir” kimi verilmişdir. Əlyazmada rübai bir vəzn kimi göstərilə də, nəşr variantında buna düzəliş edilmiş və forma adlandırılmışdır.

Nüsxə fərqləri Məmməd Səid Ordubadinin “XII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı və onun Şərq klassik ədəbiyyatına təsiri” [4] adlı məqaləsində də nəzərə çarpır. Ədibin şəxsi arxivində saxlanılan əsər 19 vərəqdən ibarət ərəb əlifbası ilə qələmə alınmış avtoqrafdır. Üzərində düzəlişlər edilmişdir. Əlyazmaya müəllifin mövzu ilə bağlı müxtəlif mənbələrdən etdiyi 10 vərəqdən ibarət qeydləri də əlavə olunmuşdur.

Məqalə ilk dəfə 1943-cü ildə “Ədəbiyyat qəzeti”nin 9 mart tarixli sayında [5] dərc edilmiş, 1967-ci ildə isə Ordubadi əsərlərinin VIII cildinə [6] daxil edilmişdir. “Ədəbiyyat qəzeti”ndə olan bir sıra xətalər 1967-ci il nəşrində də təkrarlanmışdır. Məsələn, “əsər mövzu etibarilə də Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərindəki təzə mövzuların bədii tərifindən ibarətdir” cümləsindəki “tərif” sözü əslində əlyazma nüsxəsinə əsasən “təhrif”dir. “Ədəbiyyat qəzeti”ndə Seyid Məhəmməd Ürfi həm Şirvan şairi, həm də Şiraz şairi kimi göstərilir. Ordubadi əsərlərinin VIII cildində şirvanlı şair olduğu qeyd edilir. Əlyazmada isə Ürfi Şiraz şairi kimi təqdim olunur.

Əlyazmada Hafiz Şirazinin üç beytlik şeirinin axırıncı iki misrasının tərcüməsi, “bu fikri isbat etmək üçün Nizami “Xəmsə”sinin yazılışı tarixi şeir və ədəbiyyat tədqiqatçıları üçün inkaredilməz bir vəsiqədir” cümləsi, “Vis və Ramin” dastanı Məlikşahın nəvəsi və Sultan Səncərin kürəkəni Sultan Mahmudun adına yazılmışdır” cümləsində “və Sultan Səncərin kürəkəni” sözləri “Ədəbiyyat qəzeti”ndə yer almadığı kimi 1967-ci il nəşrinə də daxil edilməmişdir. Halbuki bunlar əlyazmada verilmişdir.

Məqalədəki bəzi sözlər həm “Ədəbiyyat qəzeti”ndə, həm də 1967-ci il nəşrində səhv getmişdir. Məsələn, “Sind” sözü “Səid”, “həbsə məhkum edildi” cümləsində “həbsə” sözü “bəhsə”, “Rıcai” sözü “Rəcai”, “Təkiş” sözü “Təkəş”, “ağlamayan” sözü “çıxarılmayan”, “şeirində” sözü “yerində” kimi getmişdir.

Əlyazmada olan bəzi sözlər nəşr variantlarında başqa sözlərlə əvəz edilmişdir. Məsələn, “XIII əsrə qədər yazılan mətbu və qeyri-mətbu Şərq ədəbiyyatı nəzərdən keçirildiyi zaman, Sədi və Hafizi istisna etməklə, Nizami təsirində yazmayan bir şairə çox az təsadüf olunur” cümləsindəki “Sədi və Hafizi istisna etməklə” birləşməsi “biz aydın görürük ki” sözləri ilə əvəz edilmişdir və ya əlyazmada “Nizami yaradıcılığında oxucuların diqqət-nəzərini cəlb edə biləcək bir çox mühüm və əsas bir cəhətlər də vardır. Bu cəhət Nizami nüfuzunun XII əsrdə baş verən siyasi və dini hadisələrə qarşı müqavimət göstərməsi və təsirə düşməsindən ibarətdir” cümlələri nəşr variantlarında “Nizami yaradıcılığında oxucuların

nəzəri-diqqətini cəlb edə biləcək bir çox mühüm cəhətlər vardır. Bunlardan birisi də Nizami nüfuzunun XII əsrdə baş verən siyasi və dini hadisələrə qarşı müqavimət və təsir göstərməsindən ibarət idi" şəklində verilmişdir.

Əlyazmada "yerləşən" sözü nəşr variantlarında "toplanan", "bir-birini həcv edirkən" birləşməsi "bir-biri ilə çəkişir", "iğtişəşdan ibarət" birləşməsi "iğtişəşlardan uzaqlaşaraq", "kifayət edirəm" cümləsi "qənaət etmişəm", "baş ver" cümləsi "yola get", "tərbiyə nöqtəyi-nəzərindən" birləşməsi "məzmun etibarı ilə", "şairlik" sözü "şairin", "qapılmamışdır" sözü "uzaqlaşmağa çalışmışdır", "təşbihatlar" sözü "təşbehələr", "Məhsəti xanımın təsirində olaraq" birləşməsi "Məhsəti xanımın əsərlərindən təsirlənərək" şəklindədir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məqalənin "Ədəbiyyat qəzeti"ndəki variantında bəzi sözlər əlyazma nüsxəsinə uyğun gəlir. Məsələn, "Şərqi iyirmi nəfər sultanüşşüərə və əmirüşşüərə ləqəbini qazanan şairləri Nizamidən ilham alaraq nəzirə yazmağa və onu təqlid etməyə başladılar" cümləsi 1967-ci il nəşrində "Şərqi iyirmi nəfər sultanüşşüərə ləqəbini qazanan şairi Nizamidən ilham alaraq nəzirə yazmağa və onu təqlid etməyə başladı" şəklində;

"Nizami və Xaqanınin ədəbiyyat səhnəsinə gətirdikləri yeni mövzular yalnız ədib və şairlərdə deyil, hökmdarlar – Atabəylər və sairələrdə belə maraq oyandırır" cümləsi "Nizami və Xaqanınin ədəbiyyat sahəsinə gətirdikləri yeni mövzular yalnız ədib və şairlərdə deyil, hökmdarlar – Atabəylər və sairələrdə belə maraq oyadırdı" ("Ədəbiyyat qəzeti"ndə də "oyadırdı");

"... Şah İsmayıl Xorasanın fəthindən qayıdarkən Hatifinin görüşünə getmiş, şair onu "Çaharbağ" adlı bağında qonaqlayaraq öz "Xəmsə"sini ona bağışlamışdır" cümləsində "qonaqlayaraq" sözü "qarşılayaraq" kimi verilmişdir.

Bir cəhəti də nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, məqalədəki bəzi cümlələr 1967-ci il nəşrində daha düzgün verilmişdir. Məsələn, əlyazmada və "Ədəbiyyat qəzeti"ndə verilən "Xəmsə"yə nəzirə yazanlardan birisi də məşhur Hindistan şairi Əmir Xosrov Dəhləvidən ibarət idi" cümləsindəki "ibarət idi" sözləri 1967-ci il nəşrində "olmuşdur" ilə əvəzlənmişdir.

Nəticə

Məmməd Səid Ordubadinin "Nizaminin dövrü və həyatı" və "XII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı və onun Şərq klassik ədəbiyyatına təsiri" məqalələrindən nümunə kimi verdiyimiz misallar əlyazma ilə nəşr variantları arasında nüsxə fərqlərinin olduğunu müəyyənləşdirir. Məqalələrin əlyazma nüsxələri əsasında, eyni zamanda, çap variantlarındakı bəzi xırdaqları nəzərə alaraq nəşr edilməsi Nizami Gəncəvi irsinin, XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının, eləcə də Məmməd Səid Ordubadi yaradıcılığının ilkin mənbələr əsasında öyrənilməsində əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Ordubadi M.S. Nizaminin dövrü və həyatı. AMEA ƏYİ, f.14, s.v.415.
2. Ordubadi M.S. Nizaminin dövrü və həyatı. AMEA ƏYİ, f.14, s.v.416.
3. Ordubadi M.S. Nizaminin dövrü və həyatı. Nizami. I kitab. Bakı: Azərnəşr, 1940.
4. Ordubadi M.S. XII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı və onun Şərq klassik ədəbiyyatına təsiri. AMEA ƏYİ, f.14, s.v.420.
5. Ordubadi M.S. XII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı və onun Şərq klassik ədəbiyyatına təsiri. Ədəbiyyat qəzeti, 9 mart 1943-cü il, №6.
6. Ordubadi M.S. Əsərləri. Səkkiz cildə, VIII cild. Bakı: Azərnəşr, 1967.

Naila Samadova

Manuscripts and printed publications of articles of M.S.Ordubadi about Nizami Ganjavi

The rich literary and artistic heritage of Mammad Said Ordubadi, a prominent representative of the 20th century Azerbaijani literature, is preserved in his personal archive at the Institute of Manuscripts named after Mahammad Fizuli. The author's articles about the great poet Nizami Ganjavi are valuable examples of the archive.

The article "Nizami's period and life" was first published in 1940 and the article "Azerbaijani literature in the 12th century and its impact on Eastern classical literature" was first published in 1943. Manuscripts of the above-mentioned articles are preserved in Ordubadi's personal archive. There are differences between the manuscripts and published copies of the articles in question.

The presented article provides information about the manuscripts and published copies of these works and their differences are brought to attention.

Key words: *Nizami, Ordubadi, article, manuscript, archive*

Наиля Самедова

Рукописные и опубликованные экземпляры статей М.С.Ордубади о Низами Гянджеви

Богатое литературное и художественное наследие видного представителя азербайджанской литературы XX века Мамеда Саида Ордубади хранится в личном архиве Института Рукописей имени Мухаммеда Физули. Статьи писателя о великом поэте Низами Гянджеви - один из ценных образцов архива. Статья «Период и жизнь Низами» впервые была опубликована в 1940 году, а статья «Азербайджанская литература XII века и ее влияние на восточную классическую литературу» впервые была опубликована в 1943 году. Рукописи этих статей хранятся в личном архиве Ордубади. Существуют различия в рукописных и опубликованных версиях рассматриваемых статей.

В представленной статье дана информация о рукописях и публикациях этих произведений, при этом учтены различия в экземплярах.

Ключевые слова: *Низами, Ордубади, статья, рукопись, архив*

Professor **Kamandar Şərifov** tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.